

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

з теми: **«Правління Петра Румянцева-Задунайського в контексті формування в учнів розуміння сутності московської політики ліквідації української державності в другій половині XVIII ст.»**

Виконав здобувач вищої освіти
освітньої програми «Історія»
другого (магістерського) рівня вищої освіти
за спеціальністю 014 Середня освіта (Історія та громадянська освіта)
денної форми здобуття освіти
Яцюк Денис

Керівник:
Газін В.В., доктор історичних наук, доцент
кафедри історії України

Рецензент:

Зміст:

Вступ.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Історіографія проблеми.....	8
1.2. Джерельна база дослідження.....	12
1.3. Методологічні підходи та методи дослідження.....	14
Висновок до 1 розділу.....	20
РОЗДІЛ 2. ЛІКВІДАЦІЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ П. РУМ'ЯНЦЕВА НАМІСНИКОМ МАЛОРОСІЇ.....	22
2.1. Гетьманщина в останній період свого існування.....	22
2.2. Усунення від влади Кирила Розумовського й формування московської адміністрації в Україні.....	24
Висновок до 2 розділу.....	37
РОЗДІЛ 3. ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМ У ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ЗА НАМІСНИЦТВА П.РУМ'ЯНЦЕВА.....	39
3.1. Реформи системи управління Лівобережною Україною.....	39
3.2. Реформа судочинства.....	46
3.3. Соціально-економічні та суспільно-культурні зміни у Гетьманщині за намісництва П. Рум'янцева.....	52
Висновок до 3 розділу.....	56
РОЗДІЛ 4. ЗМІСТ МОСКОВСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ЛІКВІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ. У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ.....	59
Висновок до 4 розділу.....	73
Загальні висновки.....	75
Список використаних джерел і літератури.....	81

ВСТУП

Актуальність теми. Друга половина XVIII ст. стала переломним етапом у долі українських земель, коли остаточно було ліквідовано залишки автономного устрою Гетьманщини. Особливо важливим у цьому процесі було правління генерал-губернатора Петра Румянцева-Задунайського, діяльність якого тісно пов'язана з політикою Російської імперії щодо повного підпорядкування України.

Вивчення цього періоду дозволяє глибше зрозуміти механізми колоніальної політики, спрямованої на знищення української державності, самоврядування та національної ідентичності.

Актуальність теми полягає також у тому, що ознайомлення учнів із цими історичними процесами сприяє формуванню в них критичного мислення, національної свідомості та розуміння причин втрати державності України в минулому. Це дає можливість провести паралелі з сучасними подіями, усвідомити цінність незалежності та необхідність її захисту.

Таким чином, розгляд правління Петра Румянцева-Задунайського як складової московської політики ліквідації української автономії має важливе значення не лише для історичної науки, а й для виховання громадянської позиції молоді.

Діяльність Петра Рум'янцева мала вирішальне значення для остаточного включення Гетьманщини до адміністративної системи Російської імперії. Проведені ним реформи охопили практично всі сфери суспільно-політичного та соціально-економічного життя: систему управління, фінансові інституції, суд і судочинство, комунікаційну мережу, а також соціальні відносини на Лівобережній Україні.

На посаді генерал-губернатора Малоросії П. Рум'янцев сприяв посиленню політики національної асиміляції та русифікації місцевої еліти. У цей період він став однією з ключових постатей, які визначали напрями реорганізації колишньої Гетьманщини та безпосередньо впливали на перебіг реформ. Його управлінська

діяльність є показовим прикладом реалізації політичного курсу імператриці Катерини II, спрямованого на ліквідацію української автономії та уніфікацію адміністративного устрою з імперськими зразками.

Водночас постать Петра Рум'янцева як адміністратора і керівника генерал-губернаторства залишається недостатньо вивченою в українській і зарубіжній історіографії. Переважає усталене уявлення про нього як про талановитого полководця, тоді як його роль як державного діяча, що здійснював управління значною частиною українських земель, досі не отримала належного наукового висвітлення.

Об'єкт дослідження: Процес ліквідації української державності в другій половині XVIII ст. та політика Російської імперії щодо Гетьманщини.

Предмет дослідження: Діяльність Петра Рум'янцева-Задунайського як генерал-губернатора Малоросії у контексті реалізації імперської політики інтеграції українських земель та методика формування в учнів розуміння цих історичних процесів.

Мета дослідження: Розкрити сутність і наслідки правління Петра Рум'янцева-Задунайського для української державності та обґрунтувати методичні підходи до формування в учнів розуміння політики Російської імперії щодо ліквідації автономії Гетьманщини.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати історичні передумови та основні етапи ліквідації української автономії в другій половині XVIII ст.
2. Охарактеризувати адміністративну, економічну та культурну політику Петра Рум'янцева на посаді генерал-губернатора Малоросії.
3. Визначити роль діяльності Рум'янцева у зміцненні імперського контролю над українськими землями.
4. Розглянути відображення політики Рум'янцева у вітчизняній історіографії.

5. Запропонувати методичні підходи до формування в учнів розуміння сутності московської політики ліквідації української державності в освітньому процесі.

Географічні межі дослідження. Дослідження охоплює територію колишньої Гетьманщини, до складу якої входили Київщина, Чернігівщина та Новгород-Сіверщина, тобто землі Лівобережної України. У сучасному адміністративно-територіальному поділі це переважно територія Чернігівської, Полтавської, а також частини Київської, Черкаської й Сумської областей.

Хронологічні межі дослідження. Хронологічні рамки охоплюють період від 1764 р., коли за наказом імператриці Катерини II Петро Рум'янцев був призначений генерал-губернатором Малоросії, до 1796 р. — року його смерті. Для з'ясування передумов створення інституту генерал-губернаторства та причин призначення Рум'янцева адміністратором Лівобережної України у роботі також залучено події, що передували 1764 р., однак це не порушує цілісності дослідження.

Методи дослідження:

Наукове дослідження базується на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності, плюралізму та ідеологічної неупередженості у вивченні складних суспільно-політичних процесів. У роботі застосовано комплекс методів, серед яких: аналіз і синтез, біографічний метод, методи структурування, систематизації та типологізації, а також історико-порівняльний і історико-хронологічний методи.

Елементи наукової новизни дослідження:

Уточнено роль і місце діяльності Петра Рум'янцева-Задунайського в процесі остаточного підпорядкування Гетьманщини адміністративній системі Російської імперії.

Вперше розглянуто правління П. Рум'янцева не лише в контексті імперської політики, а й з точки зору його впливу на формування історичної свідомості учнів.

Узагальнено та систематизовано відомості про адміністративні, економічні й соціальні реформи, здійснені під керівництвом П. Рум'янцева, у взаємозв'язку з процесами русифікації та централізації влади.

Здійснено спробу переосмислення образу П. Рум'янцева як державного діяча, показано його діяльність не лише як військового полководця, а як ключової фігури імперської адміністрації в Україні.

Розроблено методичні підходи до використання матеріалу про правління П. Рум'янцева в освітньому процесі для формування в учнів розуміння сутності московської політики ліквідації української державності.

Визначено виховний потенціал теми у формуванні національної самосвідомості, патріотизму та критичного ставлення до імперської політики щодо України.

Теоретичне значення дослідження. Робота поглиблює наукові уявлення про політику Російської імперії щодо ліквідації української державності у другій половині XVIII ст. та уточнює роль Петра Рум'янцева-Задунайського в цьому процесі. Теоретичне значення полягає у системному аналізі діяльності генерал-губернатора Малоросії як важливого чинника імперської адміністративної реформи та русифікаційної політики на українських землях.

Отримані результати доповнюють історіографію питання, розширюють знання про механізми централізації влади в Російській імперії й засоби інтеграції українських земель до імперської системи управління. Матеріал дослідження може бути використаний для подальшого розвитку теоретичних положень про взаємини України та Російської імперії в ранньомодерну добу.

Практичне значення дослідження.

Матеріали роботи можуть бути використані у викладанні курсів історії України XVIII ст., історіографії, краєзнавства, а також у розробці методичних рекомендацій для шкільного та позашкільного навчання.

Розроблені методичні підходи спрямовані на формування в учнів цілісного уявлення про сутність московської політики щодо України, розвиток навичок критичного мислення, історичного аналізу та усвідомлення значення боротьби українського народу за збереження своєї державності.

Результати дослідження можуть бути використані в освітній діяльності вчителів історії, підготовці навчально-методичних посібників, сценаріїв уроків чи тематичних занять, а також у роботі з виховання патріотизму та національної самосвідомості учнівської молоді.

Структура роботи відповідає меті та завданням кваліфікаційного дослідження на здобуття ступеня вищої освіти «магістр». Робота складається зі вступу, 4 розділів, які діляться на підрозділи (8), висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел та літератури.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У 60-х рр. XVIII ст. лояльна до України політика імператриці Єлизавети Петрівни була остаточно змінена курсом Катерини II на жорстку централізацію та ліквідацію залишків автономного устрою Гетьманщини. Цей період став визначальним у протистоянні двох політичних систем — українського автономного ладу й абсолютистської моделі Російської імперії. Катерина II поставила стратегічну мету — перетворити Гетьманщину на звичайну провінцію імперії.

Для реалізації цього завдання імператриця призначила генерал-губернатором Малоросії досвідченого військового П. О. Рум'янцева. Це не було випадковим: у 1730-х рр. його батько очолював Правління гетьманського уряду, тож майбутній генерал-губернатор виріс в Україні, добре знаючи її звичаї, політичні практики та ментальні особливості населення. Уже тоді родина Рум'янцевих мала міцні контакти з українською старшиною, чим Петро майстерно скористався під час своєї адміністративної діяльності.

Загалом, дослідження даної теми дозволило сформулювати наступні висновки:

Проведений аналіз історіографії, джерельної бази та методології дослідження підтверджує, що постать П. Рум'янцева-Задунайського є ключовою для розуміння політико-адміністративного розвитку Гетьманщини у другій половині XVIII ст. Історіографічний огляд показав, що у різних наукових традиціях Рум'янцев сприймався неоднаково: російська історіографія акцентує увагу на його військових здобутках, тоді як українські дослідження зосереджуються на адміністративній та політичній діяльності генерал-губернатора.

Дослідження вітчизняних та зарубіжних істориків різних періодів (дорадянського, радянського та сучасного) виявило як вагомні здобутки, так і прогалини у вивченні функціональної ролі Рум'янцева. Найсуттєвіша нестача полягає у відсутності комплексних робіт, що системно аналізують його адміністративну політику та вплив на українську козацьку еліту.

Джерельна база дослідження, що включає законодавчі акти, розпорядження, епістолярні матеріали, діловодні документи та публікації XIX–XX ст., дозволила відтворити діяльність П. Рум'янцева-Задунайського, його взаємодію з імперською владою та місцевими елітами, а також оцінити особистісні мотиви та поведінку в політичному процесі.

Методологічна база роботи поєднує принципи історизму, наукової об'єктивності, плюралізму та системності з широким спектром методів: біографічним, структуралістським, типологізацією, систематизацією, історико-порівняльним та історико-хронологічним. Такий підхід дав змогу комплексно оцінити взаємозв'язок особистості Рум'янцева з політичними, соціальними та адміністративними процесами Гетьманщини та Російської імперії.

У другому розділі кваліфікаційної роботи проаналізовано завершальний етап існування Гетьманщини, скасування гетьманської влади та утвердження імперської адміністрації під проводом генерал-губернатора Петра Рум'янцева. Дослідження показало, що період гетьманування Кирила Розумовського став останньою спробою української політичної еліти відновити та розширити автономні інституції, проте ці прагнення суперечили централізаційній політиці російського самодержавства часів Катерини II.

Відновлення булави за правління Єлизавети Петрівни мало переважно персональний, а не державний характер, однак дозволило Розумовському провести низку реформ, відновити автономні органи влади, посилити роль української старшини та зробити спробу модернізації адміністративної та судової систем. Однак з середини 1750-х років російський уряд поступово відновив наступ на політичну самостійність Гетьманщини, що проявилось у скасуванні митного кордону, посиленні нагляду Сенату, обмеженні фінансових прав та дискредитації української адміністрації за допомогою ідеологічних документів на кшталт записки Г. Теплова.

Сукупність політичних чинників — централізаторський курс Катерини II, ангажовані звинувачення в нелояльності української старшини, «справа Мировича»

та негативна реакція на вимоги шляхетства — створили умови для примусової відставки Розумовського та офіційного скасування гетьманства в 1764 р. Ліквідація булави стала не наслідком внутрішньої кризи українського політичного устрою, а реалізацією послідовної імперської стратегії зі знищення автономних інститутів.

Запровадження Другої Малоросійської колегії та призначення Петра Рум'янцева намісником знаменували новий етап інтеграції українських земель у структури Російської імперії. Особистість Рум'янцева, вихованого в традиціях російського дворянства і сформованого досвідом європейської дипломатії та військової служби, виявилася ключовою для реалізації політики «просвітницького абсолютизму» на території Гетьманщини. Інструкції Катерини II визначили його як безпосереднього представника імператорської влади, наділеного широкими повноваженнями щодо реорганізації місцевого управління, уніфікації правових норм та поступового звуження політичних і економічних прав українського населення.

Ліквідація гетьманства була закономірним етапом імперської централізації, спрямованої на остаточне усунення автономних рис українського політичного ладу. Призначення П. Рум'янцева завершило процес трансформації Гетьманщини з напівсамостійної козацької держави в адміністративну область Російської імперії, що надалі визначило напрям розвитку українських земель у другій половині XVIII ст.

Реформаторська діяльність Петра Рум'янцева на Лівобережній Україні стала ключовим етапом завершення політики Російської імперії, спрямованої на ліквідацію автономного устрою Гетьманщини та інтеграцію її земель до загальноімперського адміністративного й правового простору. Призначений генерал-губернатором наприкінці 1764 р., Рум'янцев поєднав досвід військового адміністратора з новими концепціями централізованого управління, що активно запроваджувались Катериною II. Його шестимісячна інспекційна подорож та ґрунтовний аналіз скарг і донесень місцевого населення дозволили сформулювати

реалістичну картину соціально-економічного становища Гетьманщини, а відтак – виробити комплексну програму реформ.

Одним із наймасштабніших заходів став генеральний опис Малоросії, що суттєво перевищив початковий задум Сенату. Рум'янцев розширив зміст перепису до максимально повного соціального, демографічного та економічного огляду краю. Опис став інструментом податкової стандартизації, ресурсного обліку, контролю за переміщенням населення та підготовки майбутньої адміністративної реформи. Фактично він став основою для остаточного закріпачення селян Лівобережжя та посилення імперського контролю над козацьким станом, викликавши пасивний опір старшини, міщанства та селян.

У сфері адміністративного управління Рум'янцев забезпечив поступове усунення старого полково-сотенного устрою. Попри те що місцеві структури влади формально зберігалися, їх компетенція дедалі більше підпорядковувалася Малоросійській колегії. Дані перепису стали базою для проведення губернської реформи 1775 р., яка до 1781 р. призвела до ліквідації полкового ладу, створення намісництв і впровадження нової системи губерній і повітів. Це стало важливим кроком до остаточного територіально-адміністративного злиття Лівобережжя з іншими регіонами Російської імперії.

Не менш значущими були зміни у правовій сфері. Рум'янцев здійснив масштабну модернізацію судової системи, прагнучи уніфікувати судочинство, підпорядкувати його імперським нормам і усунути залишки Литовського статуту та локальних правових практик. Реформа Генерального суду, запровадження державних адвокатів, розмежування компетенцій, запровадження постійного складу суддів та прокурорського нагляду стали кроками до централізації правосуддя. Попри це, Рум'янцев постійно стикався з недоліками локальної судової практики та визнавав обмеженість досягнутих результатів, що зумовило подальший перехід до загальноросійської системи права у 1780-х роках.

Окремого значення набула модернізація центральних установ Гетьманщини та створення нової поштової служби, яка стала єдиною реформою, повністю ініційованою Рум'янцевим. Вона істотно покращила комунікацію, прискорила діловодство і сприяла інтеграції регіону в імперську систему зв'язку.

У підсумку реформи Рум'янцева стали ключовою складовою процесу інкорпорації Лівобережної України до Російської імперії. Вони охопили всі сфери життя – адміністративну, судову, соціально-економічну та комунікаційну – і мали незворотні наслідки. Хоча деякі нововведення викликали опір і мали суперечливі результати, загальний вектор реформ свідчив про чітке прагнення імперської влади ліквідувати автономні елементи державності Гетьманщини та забезпечити повну централізацію управління. Рум'янцевська доба стала завершальним етапом трансформації українських земель у провінцію імперії, що визначило подальший розвиток регіону у другій половині XVIII ст.

Розгляд теми «Московська політика щодо ліквідації української державності в другій половині XVIII ст.» у шкільному курсі історії України є важливим елементом формування історичного мислення учнів, оскільки вона розкриває ключові механізми втрати автономії Гетьманщини та перетворення українських земель на інтегровану частину Російської імперії. Аналіз змісту підручників, навчальних програм і методичних рекомендацій свідчить, що шкільна історична освіта послідовно висвітлює політичні, адміністративні, фінансово-економічні та військові заходи імперської влади, спрямовані на демонтаж традиційних українських інституцій.

У шкільному викладанні акцент ставиться на таких ключових аспектах: ліквідації гетьманської влади та автономних органів управління, централізації судової системи, фінансових реформах Петра Рум'янцева, реструктуризації козацького війська та знищенні Запорізької Січі, а також соціальних наслідках — передусім обмеженні прав козацтва та остаточному закріпаченні селян. Така багатовимірна подача дає змогу учням осмислити комплексність імперської

політики, розуміти причинно-наслідкові зв'язки між реформами Російської імперії та змінами у житті населення Гетьманщини.

Важливо, що методичні підходи до викладання — лекції, семінари, робота з джерелами, інтерактивні форми, проєктна діяльність — спрямовані на розвиток навичок аналізу історичних процесів, уміння порівнювати різні точки зору й робити власні висновки. Робота з документами, дискусіями та симуляційними моделями дозволяє учням глибше усвідомити логіку імперських реформ та їх вплив на структуру українського суспільства.

Таким чином, зміст теми у шкільному курсі історії виконує подвійну функцію: з одного боку, забезпечує засвоєння важливих фактів і понять, з іншого — формує здатність учнів критично осмислювати історичні події, бачити їх у ширшому європейському контексті та усвідомлювати значення процесу ліквідації української автономії для подальшої еволюції української державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Акты по управлению Малороссиею гр. П.А, Рум'янцева за 1767 г. / Под ред. М.Ф. Владимирского-Буданова // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. 1891. Т.5. Ч.3. С. 93–136.
2. Архив Малороссийской коллегии при Харьковском университете // Киевская старина. 1882. №1. С. 193–198.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссеею для разбора древних актов. Киев, 1890. Ч.5, Т.2. 524 с.
4. Генеральный опис Лівобережної України 1765 - 1769 рр. Показчик населенных пунктів. Київ : Центр. Держ. Іст. Архів УРСР в м. Києві, 1959. С. 4–12.
5. Доклад графа П. Рум'янцева о разних мероприятиях по управлению Малороссией и собственоручные решения Екатерины II // Сборник Русского исторического общества. Санкт-Петербург, 1872. Т. 10. С. 9–21.
6. Доклад графа П.А. Рум'янцева имп. Екатерине II 1781 года // Киевская старина. 1884. №12. С.693–702.
7. Записка генерального судьи Аким Семеновича Сулимы // Киевская старина. 1884. №1. С. 136–137.
8. Записка члена Малороссийской Коллегии, Григория Николаевича Теплова, составленная в царствование Императрицы Елисаветы Петровны: “О не порядках, которые происходят от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтвержденных Малороссии” // Записки о Южной Руси. Санкт-Петербург, 1857. Т.2. С. 170–197.
9. Історія Русів. Москва, 1846. 257 с.
10. К истории Екатерининской комиссии для составления проекта нового уложения // Киевская старина. 1885. №9. С.3–30.
11. Лист Катерини до Олсуфєва // Русский Архив. 1863. Т.2. С. 189.

- 12.Манифест императрицы Екатерины II // Киевская старина. 1882. №5. С. 308–315.
- 13.Материалы для биографии графа П.А. Румянцева-Задунайского // Киевская старина. Киев,1895. №4. С. 285–456.
- 14.Наказы малороссийским депутатам 1767 г. // Киевская старина, приложение. 1888. № 1–5.
- 15.Наставление выборному от Малороссийской коллегии в Комисию о сочинении Новаго Уложения, г. Коллежскому советнику и члену той Коллегии, Дмитрию Наталину // ЧОИДР. 1858. Кн.3. С. 51–70.
- 16.Наставление Губернаторам // Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. XVI. С. 716–720.
- 17.О беспорядках в полковых и земских судах // Акты по управлению Малороссиею гр. П.А. Рум'янцева, за 1767 г. С. 40.
- 18.О новом расписании губерний, с означением Генерал - Губернаторов // Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXI. С. 135–137.
- 19.Пам'ять о Запорожье и о последних днях Запорожской Сечи // Чтение в императорском обществе истории и древностей российских. Москва, 1876. Кн. 3. С. 126–154.
- 20.Переписка графа П.А. Рум'янцева о востании в Украине 1768 г. // Киевская старина. Киев, 1882. №10. С. 89–118.
- 21.Петров Н. Разговор Великороссии с Малороссиею (литературный памятник второй половины XVIII века) // Киевская старина. 1882. №2. С. 313–365.
- 22.Письма Екатерины II к Олсуфьеву 1762-1789 // Русский архив. Москва, 1866. С. 391–421.
- 23.Письмо графа П.А. Рум'янцева-Задунайского к генерал-прокурору князю А.А. Вяземскому о награждение малоросіян чинами / под. ред. Н. Стороженко // Киевская старина. 1891. №1. С. 176–177.

24. Прошение малороссийских депутатов во время составления Уложения // Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию по составлению Уложения. Киев, 1889. С. 178.
25. Распоряжение графа П.А. Рум'янцева по управлению Малороссией // Черниговские губернские ведомости. 1888. №12. С. 4.
26. Сборник русского исторического общества. Санкт-Петербург, 1882. Т. XXXVI. С. 356.
27. Собственоручное наставление Екатерины II князю Вяземскому при вступлении имь в должность генерал-прокурора // Сборник русского исторического общества. Санкт-Петербург, 1871. Т. 7. С. 345–349.
28. Указ Екатерины II об учреждении малороссийской коллегии // Киевская старина. 1883. №8. С. 738–740.
29. Учреждения для управления губерний Всероссийской Империи // Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. XX. С. 906–907.
30. Фельдмаршал Румянцев. Документы. Письма. Воспоминания. Москва : Восточная литература, 2001. 311 с.

Монографії та статті

31. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ : Дніпро, 1991. 238 с.
32. Багалець Д. Состояние полиции в малороссийских городах XVIII в. // Киевская старина. 1882. №8. С. 379–382.
33. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль : Астон, 2007. 512 с.
34. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. Таллин: Ээсти раамат, 1983. 184 с.
35. Володько В. Народження української бюрократії. Як еліта Гетьманщини стала імперськими чиновниками. // Історична правда. 2010. URL:

36. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні роки свого існування. К., 1961.
37. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009.
38. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої пол. XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). Київ : Інститут історії України НАН України, 2000.
39. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст. : тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. 1997. №1. С. 22–42.
40. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. Киев : Лыбидь, 1990. 400 с.
41. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. Київ : Альтернативи, 1999. 303 с.
42. Демиденко Д. Асиміляторство чи автономізм: дилема ідейно-політичної орієнтації української управлінської еліти кінця XVIII – початку XIX ст. // Держава та регіони: наук.-вироб. журн. Серія: Державне управління. Запоріжжя : Класич. приватний ун-т, 2006. С. 34–49.
43. Дяченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1959. 532 с.
44. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648 – 1782 рр. Дніпропетровськ : ПП “Ліра ЛТД”, 2007. 380 с.
45. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. Ред.) та ін. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. Т.2. 800 с.
46. Ковальський І.С. Генеральний опис 1765-1769 рр. - джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // Український

- історичний журнал. 1962. №2. С. 97–101.
47. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. Київ : Основи, 1996. 317 с.
48. Кононенко В. Світська інтелектуальна еліта Гетьманщини у десятиліття модернізаційних проектів // Український історичний збірник. 2010. Вип.13. С. 56–74.
49. Константинович Н. Обозрение Рум'янцевской описи Малоросии. Чернігів, 1885. 58 с.
50. Лазаревский А. Учитель гр. П.А. Рум'янцева-Задунайского Т.М. Сенютович // Киевская старина. 1889. №1. С. 223.
51. Максимович Г. Деятельность Рум'янцева-Задунайского по управлению Малороссией. Нежин, 1913. 399 с.
52. Маркевич А. Южная Русь при Екатерине II. Одеса, 1893. 31 с.
53. Мільчев В. Особливості адміністрування Запорізького козацтва владними структурами Російської держави впродовж XVIII ст. // Гілея. Київ, 2011. Вип.52. С. 54–67.
54. Міронова І. Документальні матеріали про поштові та поштово-телеграфні установи на півдні України (кінець XVIII – початок XX ст.) // Волинські історичні записки. 2010. Т.5. С. 195–202.
55. Мякотин В. Прикрепление крестьянства Украины в XVII–XVIII вв. // Годишник на Софійський університет. Т.28. Киев, 1927. С. 83–99.
56. Павелко В. Конец старой Малороссии // Киевская старина. 1905. №11-12. 344 с.
57. Песцова А. Судові реформи малоросійського генерал - губернатора Петра Рум'янцева // Гілея. Київ, 2009. Вип. 21. С. 3–12.
58. Полонська-Василенко Н. Історія України: в 2 т. Київ : Либідь, 1992. Т.1. 588 с.
59. Прокопюк О. “Учреждение о конной почте в Малой России...” (до історії функціонування київської духовної консисторії у XVIII ст.) // Київська

- старовина. 2007. №4. С. 129–138.
- 60.Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. Київ : Вища школа, 1988. 140 с.
- 61.Романовський О. До історії бюджетного права Гетьманщини за Кирила Розумовського // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. В 2-х т. Київ, 1927. Т.1. С. 779–785.
- 62.Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ : Альтернативи, 1997. 368 с.
- 63.Струкевич О. К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття. Київ : Інститут історії України НАН України, 1996.
- 64.Струкевич О. Підданство України-Гетьманщини монархові-це відмова від власних інтересів чи засіб їх реалізації? // Література та культура Полісся : збірник. Ніжин, 2002. Вип.20 : Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (XI -XX століття). С. 50–53.
- 65.Ткаченко М. Наукове розроблення Рум'янцевської ревізії // Україна. 1924. №3. С. 39–52.
- 66.Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), О. Бакинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.). НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. Київ : Інститут історії України, 2014. 671 с.
- 67.Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 1997. 380 с.